

Qeyri-verbal hərəkətlər və sükutun linqvokulturoloji təhlili.

Dil və Ədəbiyyat, №1/2014

Bakı, ADU nəşri

səh.9-14.

Fil.e.d.,prof.

Fikrət

Cahangirov

ADU

Qeyri-verbal hərəkətlər və sükutun linqvokulturoloji təhlili

Açar sözlər: qeyri-verbal, sükut, ünsiyyət, jest, mədəniyyət

Key words: non-verbal, silence, communication, gesture, cultural

Ключевые слова: невербальный, тишина, общение, жест, культурный

İnsanlar mənanı tək şifahi nitq vasitəsilə deyil, həmçinin jestlər, üz ifadələri, bədən hərəkətləri və iki şəxs arasında olan məsafənin yaxın və ya uzaqlığı vasitəsilə də qavrayırlar. Ünsiyyətin bu aspektləri, sadəcə gözəl nitq epitetləri deyil, danışanın çatdırmaq istədiyi məlumatın tənqidi komponentləridir. Qeyri-verbal ünsiyyətə kinesik və proksemik hərəkətlər aiddir. Kinesik termini jestləri, üz ifadələrini, baxışları (göz kontaktı) və bədən hərəkətlərini əhatə edir. Proksemikaya isə toxunuş və danışan insanla arada olan məsafə aiddir.

Qeyri-verbal davranışın tədqiqi həm universal, həm də spesifik mədəniyyət nümunələrini aşkara çıxarır. İnsan bədəni geniş yayılmış fərd modeli üzərində qurulduğundan, aydındır ki, mümkün davranış hərəkətləri də bütün dünyada geniş yayılmış eyni fundamental məhdudiyyətlərlə müəyyənləşdirilir. Lakin hər bir dildə insanın səs aparatının icra edə biləcəyi bəzi səslərdən istifadə edildiyindən, hər bir qeyri-verbal ünsiyyət sistemində də yalnız bəzi jestlər, üz ifadələri və s. işlədilir. Müxtəlif sistemli dillərdə "eyni görünən" qeyri-verbal hərəkətlər tam fərqli mənalara malik ola bilərlər, çünki məna xalqın mədəniyyətindən asılı olaraq yaranır və formalaşır. Sözlərin mənaları onları təşkil edən səslərdən yaranmadığı kimi, jestlərin, ifadələrin və bədən hərəkətlərinin mənaları da birbaşa hərəkətin özündən yaranmır.

Qeyri-verbal ünsiyyəti tədqiq edən alimlər əsasən iki tədqiqat metodundan birini irəli sürürlər. Bu tədqiqat üsullarının bəzən bir-birilə ziddiyyət təşkil etmələrinə

baxmayaraq, ümumilikdə onları bir-birindən ayrı şəkildə qəbul etmək olmaz. Bir tədqiqat üsulunda (məktəbində) qeyri-verbal ünsiyyətin bioloji-davranış xüsusiyyətlərinə daha çox üstünlük verilir. Məsələn, A. Colli qeyd edir ki, müəyyən jestlər, bədən hərəkətləri və üz ifadələri universal səciyyəyə malik ola bilər. Bəziləri isə primitiv mənşəli ola bilər. A. Collinin fikrinə əsasən insanlar və başqa primatlar sevinc, kədər hissləri keçirərkən və ya itaət və ya təhlükəyə məruz qalarkən oxşar siqnallardan istifadə edirlər(7).

Qeyri-verbal ünsiyyətin bioloji-davranış interpretasiyasının hələ də ümumi şəkildə qəbul edildiyinə baxmayaraq, son illər qeyri-verbal ünsiyyəti tədqiq edən antropoloqlar çox az miqdarda hərəkətin mənalarına görə universal, yəni ümumi olduğu fikrini irəli sürürlər. Onlar belə bir faktı da vurğulayırlar ki, insanın bütün davranış və hərəkətləri mədəniyyətə əsasən yaranır və ona görə də bütün mənə mədəniyyətə əsasən formalaşır (6, 1-28).

Bəzi tədqiqatçılar jestləri, üz ifadələrini və hərəkətləri sistemləşdirməyə cəhd etmişlər ki, bu sistem vasitəsilə müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus olan davranışın müqayisəli təhlilini aparsınlar. Rey Berdvistelin tətbiq etdiyi “kinesoqramlar” hər bir üz ifadəsini, jesti və ya bədən müəyyən bir hərəkətini bildirmək üçün istifadə edilən simvollarıdır. Dünyada qəbul olunmuş Beynəlxalq Fonetik Əlifbaya uyğun şəkildə planlaşdırıldığına baxmayaraq, bu simvolların tətbiq olunmasında problemlər yaranmışdır, çünki qeyri-verbal ünsiyyət əsasən dəyişkən xüsusiyyətə malikdir. Səslərin hissələrə parçalanaraq ayrıca simvollarla (məs. /p/, /o/) ifadə olunmasına baxmayaraq, kinesik davranış daim dəyişkən və çoxlaylıdır. Ona görə də bir seqmentin nə vaxt bitərək, digərinin nə vaxt başladığını müəyyən etmək çətinlik yaradır. Bu səbəbdən də bəzi tədqiqatçılar alternativ olaraq Labanoteyşen sistemində əsaslanmış şərti işarələr toplusundan istifadə edirlər ki, bu sistem ilkin olaraq 1930-cu ildə Laban tərəfindən rəqs hərəkətlərini yazmaq üçün istifadə edilmişdir (6, 1-28).

Bəzi qeyri-verbal hərəkətlər “emblem” statusuna malikdir. Bu cür jestlər insanlar tərəfindən spesifik mənaları ifadə etmək üçün və daha çox şifahi sözləri əvəz etmək üçün işlədilən jestlər kimi qavranılır. Avro-Amerikan cəmiyyətində istifadə olunan emblemlərə razılıq bildirən baş işarələri və ya tərəddüd bildirən çiyin çəkmə jesti aiddir. Emblemlər xüsusi bir sistem daxilində işlədildiyindən, eyni hərəkətlər müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli mənalara malik ola bilərlər.

Qeyri-verbal hərəkətlərin izahında rast gəlinən bu mədəniyyətdaxili fərqlər müxtəlif etnik tarixə malik xalqlar arasında anlaşılmazlığa səbəb olur. Bu problemin iki səbəbi ola bilər. Birinci səbəb odur ki, bir xalqın nümayəndəsi tərəfindən işlədilən

emblem və ya siqnal digər xalqda olmasın və ona görə də heç bir mənə kəsb etməsin. Problemin digər səbəbi daha ciddidir: eyni hərəkətlər hər iki xalq tərəfindən işlədilir, lakin onların mənaları fərqlidir. İnsan tanış olmadığı bir hərəkətlə üzləşsə aydındır ki, o, ona göndərilən mesajı düzgün və ya yanlış anlaya bilər, lakin qeyri-verbal hərəkət formasına görə insana tanışdırsa, onda mesajı alan şəxs mənənin fərqli olduğunu dərk etməyərək onu öz qəbul etdiyi normalara uyğun şəkildə anlayır. Jestin yanlış şəkildə anladığından insan müxtəlif xalqlarda bu jestin fərqli mənə kəsb etməsi faktından xəbərsiz olur və nəticədə öz yanlış anlamına əsasən hərəkət edir. Yanlış jest ünsiyyətdə pozulma yaradır, yəni tanış olan bir jestin səhv başa düşülməsi nəticədə anlaşılmaqlığa səbəb olur.

Müxtəlif etnik qruplara məxsus olan insanlar arasında anlaşılmaqlıq bir çox mədəniyyətlərin birləşdiyi ölkə olan İsraildə qeydə alınmışdır. İsrail əhalisinin əksəriyyətinin eyni dildə (Hebrew – ıvrit) danışmasına baxmayaraq, onların müxtəlif kökdən olmaları qeyri-verbal mesajların anlaşılmasında çətinliklər yaradır.

Qeyri-verbal hərəkətlərin müxtəlif mənələrdə başa düşülməsinin müəyyən gərginliyə səbəb olmasına baxmayaraq, bu cür fərqlər mədəniyyətlər arasında yumura da səbəb ola bilər. Məsələn, Arizonada yaşayan Qərbi Apaçilər ağdərili amerikalıların ünsiyyətində əsas yer tutan bəzi hərəkətləri zarafat mənbəyinə çevirmişlər. Apaçilər ağdərili amerikalılar üçün tipik sayılan, lakin özləri üçün təhiredici olan bəzi hərəkətləri öz gündəlik həyatlarında təqlid edirlər. Məsələn, kiminləsə danışanda birbaşa həmsöhbətin gözünün içinə baxmaq və yaxud danışarkən həmsöhbətinə toxunmaq, dostcasına çiyinə şappılatmaq və ya qucaqlayıb sıxmaq Avro-amerikalılar üçün adi sayılsa da, Apaçilər üçün təhqiramizdir.

Bəzən bir cəmiyyət daxilində müəyyən qeyri-verbal hərəkətlər insanların həmin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən xəbər verə bilər. Məsələn, jestlər, göz işarələri, təbəssüm və digər üz ifadələri, toxunuşlar və insanlar arasında olan şəxsi məsafə insanların statusunun göstəricisidir. Bir çox mədəniyyətlərdə bir qrup qeyri-verbal hərəkətlər yüksək statusun və gücün göstəricisi hesab edilir. Hakimiyyətdə olan və ya müəyyən qüvvəyə malik insanlar geniş, sərbəst jestlər etməyə daha meyillidirlər; məsələn, başqalarına gözünü zilləyərək baxmaq, “ciddi”, təbəssümsüz üz ifadəsinə malik olmaq və digər insanların şəxsi əhatə dairəsini pozaraq onlara çox yaxın durmaq. Əksinə, aşağı təbəqəyə malik və ya rütbəcə aşağı olan insanlar jestlərdən məhdud şəkildə istifadə etməli, onlara baxdıqda gözlərini yayındırmalı, tez-tez gülümsəməli və onların şəxsi əhatə dairəsinə, hətta onlara toxunacaq qədər yaxın durmağa icazə

verməlidirlər. Yüksək statuslu insanlar geniş jestlər işlətdikləri və bununla öz vücudlarını sanki zahirən böyütdükləri halda, aşağı statuslu şəxslər başlarını aşağı salmaqla və ayaqlarını bir yerdə tutub əllərini bədənlərinə sıxmaqla öz bədən ölçülərini sanki kiçildirlər.

Bəzi xalqlarda bir sıra jestlər ümumi nəzakət göstəriciləri kimi işlədilər. Yaponiyada və digər Asiya xalqlarında başqasının qarşısında baş əymək (təzim etmək) hörmət və ehtiram əlamətidir. Qarşılıqlı təzim (yəni hər iki şəxs eyni dərəcədə təzim edirlər) bərabərliyin və qarşılıqlı hörmətin əlamətidir. Qarşılıqlı olmayan təzim zamanı isə rütbəcə aşağı olan şəxs yüksək statuslu şəxsin qarşısında daha dərinlən təzim edir, yüksək rütbəli şəxs isə bu təzimi yüngülcə baş hərəkəti ilə qarşılıyır.

Cins fərqlərini əks etdirən qeyri-verbal hərəkətlər Qərb cəmiyyətlərində, xüsusilə də Amerika Birləşmiş Ştatlarında qeydə alınmışdır. Yüksək statuslu insanlarla ünsiyyətə aid yuxarıda qeyd olunmuş hərəkətlər kişilərə aid edilir, lakin qadınlar daha çox subordinasiya və hörmətlə əlaqədar qeyri-verbal əlamətlərdən istifadə edirlər. Qadınlar adətən gülümsəyir, onlara baxdıqda gözlərini yayındırır, bədənini yığaraq məhdud jestlərdən istifadə edir və digərlərinin onların şəxsi əhatə dairəsinə daxil olmasına, yeni onlara çox yaxın durmasına icazə verirlər.

Sükut qeyri-verbal ünsiyyətin eyni elementidir ki, o, mədəniyyət normalarının interpretasiyasından asılı olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Bizim sükutu bir səssizlik (nitqin olmaması) kimi təsvir etmək cəhdimiz nəyinsə olmaması kimi açıqlanır, lakin bu "nə isə", yəni sükut – müəyyən məqsədə və əhəmiyyətə malikdir. Səssiz hərəkətlərə bütün cəmiyyətlərdə rast gəlinir, lakin onların mənası müxtəlif qrup daxilində və ya qruplar arasında fərqli ola bilər. Sükut ünsiyyətin digər növləri kimi müəyyən mənaya malikdir, lakin bu mənə onun işləndiyi situasiyadan və kontekstdən asılıdır. Onun "işlənməsinin" əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək deməliyik ki, sükut təsadüfən olmur, o, ünsiyyətçilər tərəfindən bilərəkdən(qəsdən) yaradılır.

Amerikan cəmiyyətində sükut fərdi şəxslər və qruplar tərəfindən bir neçə halda işlədilər. Sükuta daha çox rəsmi görüşlərdə rast gəlinir, çünki burada hər bir şəxsin özünün artıq müəyyən olunmuş rolu vardır və onlar sakitcə bu rolu icra edirlər. Rəsmi situasiyalarda, dövlət və hüquqi iş şəraitində və ya tamaşa xarakterli hallarda təbii ki, insanların danışmasına müəyyən məhdudiyət qoyulur və yaxud çox qısa, lakonik və şablon xarakterli cavablar tələb olunur.

Sükut və ya söz məhdudiyəti də müxtəlif hallarda insanlar arasında status fərqlərini üzə çıxarır, məsələn, işçi və işəgötürən, müəllim və tələbə, böyük və uşaq

arasında olan fərqləri qeyd etmək olar. Yuxarı təbəqəyə mənsub şəxslər daha çox danışmağa meyilli olurlar, aşağı təbəqəyə mənsub olan insanlardan isə daha az danışmaq və ya ümumiyyətlə sakit durmaq tələb olunur.

Amerika cəmiyyətində insanlar arasında, xüsusilə də yaxın olmayan şəxslər arasında yaranmış sükut yaxşı qəbul olunmur. Yaxın ünsiyyət danışıqdan, nitqdən uzaq durmağa daha çox imkan yaradır. Nitqin funksiyalarından biri də sükutdan qaçmaqdır. İnsanlar arasında görüş zamanı daha çox danışığa üstünlük verildiyindən, sükut mənfi şəkildə qiymətləndirilir. Düşmənçilik, nifrət, biganəlik və ya qəzəb hissləri daha çox sakit, danışmayan şəxslərə aid edilir. Lakin bu hisslərdən əlavə sükut bəzən şəxsin xəyala dalması, başqalarına olan hörməti və ya konfliktdən uzaq durması əlamətləri kimi də qiymətləndirilə bilər. Bu cür ziddiyyətli interpretasiyaların səbəbi kontekstdən asılı ola bilər və ya ünsiyyət quran şəxsin sosial və şəxsi münasibətindən irəli gələ bilər.

Göründüyü kimi, başqa mədəniyyətlərdə sükutun yaranma səbəbləri və situativ funksiyaları fərqlidir, hərçənd bəzi mədəniyyətlərarası oxşarlıqlara rast gəlinir. Bu oxşarlıqların arasında insanların cəmiyyətdə tutduğu mövqeyinə, statusuna aid nümunələri qeyd etmək olar ki, aşağı statusa malik insanlar yüksək mövqeyə malik insanlara nisbətən daha az danışmağa və sakitliyə riayət etməyə meyillidirlər.

Mədəniyyətlərarası fərqlər sükutun gözlənilmədiyi kontekstlərdə çox rast gəlinir. Qərbi Apaçilər üçün ikimənəli situasiyalarda və ya tərəddüd zamanı sükut normal bir hal kimi qəbul edilir. Məsələn, tanış olmayan insanların görüşü zamanı, matəm mərasimində, uzun müddət səfərdə olmuş şəxslə görüşdükdə və ya qəzəbini bildirəndə. Bu situasiyaların ümumi, eyni bir mövzusu vardır: insan gözləmədiyi bir şəxslə ünsiyyət qurur, gözlənilməzliyin səbəbi isə ya insanın tanış olmaması və ya yaxın tanış olmaması, ya həmin şəxsi uzun müddət görməməsi və yaxud həmin şəxsin daxilən çox narahat olması ola bilər. Belə şəxslərlə ünsiyyət qurduqda insan sakitcə müşahidəçi mövqeyini tutur ki, bu situasiyanın səbəblərini araşdırsın və həmin şəxsin nə edəcəyini təxmin etsin.

Nigeriyada yaşayan İqbo etnik qrupu üçün danışıq, söhbət və sıx canlı ünsiyyət çox vacib sayılır, ona görə də onlar üçün sakitlik qeyri-adi bir haldır. Sükuta yalnız ritual xarakterli situasiyalarda rast gəlinir. Məsələn, ailədə kimsə vəfat edərsə dörd gün ərzində kənd sakinləri evə daxil olaraq mərhumun sakitcə oturmuş ailə üzvlərinin qarşısında bir müddət sükut içində dururlar. Sükut başqa ritual xarakterli mərasimlər üçün də norma sayılır, məsələn, qurbanvermə və ya əcdadların ruhu ilə danışma

mərəsimlərində. Bu situasiyalarda sükut hadisələrin əhəmiyyətini və onların adı mərəsimlərdən fərqli olduğunu vurğulayır.

İqbo sakinləri sükutdan ictimai cəzalandırma vasitəsi kimi də istifadə edirlər. Günahkarlar qrupun digər üzvləri tərəfindən danışdırılmayaraq sükutla cəzalandırılırlar. Bütün kənd sakinləri günah işləmiş şəxslə və onun bütün ailə üzvləri ilə danışmaqdan imtina edirlər. Ənənəvi icma münasibətlərin olduğu bir mühitdə günahkar tez öz səhvini düzəldir. Nəhayət, İqbo sakinləri kiminləsə düşmənçiliyi nümayiş etdirmək məqsədilə də sükutdan istifadə edirlər və həmin şəxslə görüşəndə belə salamlanırlar. Görüşüb salamlama ünsiyyət əlaməti olduğundan, sükut da təbii ki, disharmoniya əlamətidir. Ona görə də İqbolar kiminləsə görüşmək və ya danışmaqdan imtina edərlərsə, bu açıq-aydın düşmənçilik və pis münasibət əlamətidir.

Hər hansı bir cəmiyyət üçün ümumiləşdirmə və ya stereotipləşmə apararkən, əlbəttə ki, çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Cəmiyyətin bütün üzvləri heç də eyni dərəcədə sakit və ya boşboğaz deyillər və heç də hamısı cəmiyyətin normalarına eyni dərəcədə uyğunlaşırlar. İdeal və realıq arasında fərqlər həmişə mövcud olub və olacaqdır.

Ünsiyyət mənanın bir fərddən digərinə ötürülməsi aktıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün insanlar verbal və qeyri-verbal üsullardan istifadə edirlər.

Qeyri-verbal ünsiyyət həmçinin unikal və ümumiləşmiş hərəkətlərdən təşkil olunmuşdur. Bəzi davranış və hərəkətlərə bir çox cəmiyyətlərdə rast gəlinməsinə baxmayaraq, onlar həmişə spesifik kultural xüsusiyyətlər daşıyırlar. Sükut da universal bir fəaliyyət növüdür, lakin onun hansı kontekstual mənada işlənməsi xalqın mədəni qayda-qanunlarından irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, 2013.
2. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.
3. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı, Təhsil, 2007
4. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
5. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2010
6. Farnell, Brenda. "Introduction." *Human Action Signs in Cultural Context: The Visible and the Invisible in Movement and Dance*. Ed. Brenda Farnell. Metuchen, NJ: Scarecrow Press, 1995. 1-28.
7. Jolly A. *The Evolution of Primate Behaviour*, New York, 1972.

SUMMARY

Linguistic and cultural analysis of the non-verbal actions and silence

The act of communication between people is formed not only by oral speech, but also through gestures, facial expressions, body movements and silence. The linguistic and cultural aspects of non-verbal actions and silence have been analyzed in this paper.

РЕЗЮМЕ

Лингвокультурологический анализ невербальных действий и молчания

Акт общения между людьми, формируется не только устной речи, но и с помощью жестов, мимики, движений тела и тишине. Лингвистические и культурные аспекты невербальных действий и молчания были проанализированы в этой статье.

Rəyçi: prof. D.N.Yunusov

İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının

01.03.2014-cü il

tarixli iclasının 07 sayılı protokolundan çıxarış

